

Kritika literatury pro mládež – cesty minulé, současné a budoucí

NADĚŽDA SIEGLOVÁ

Zájem o problematiku spjatou s kritickou reflexí děl náležejících do oblasti literatury pro mládež není frekventovanou záležitostí. Přesto se otázky myšlení o literatuře pro děti a mládež staly v devadesátých letech předmětem seriózního zkoumání hned dvakrát.

Kritice literatury pro mládež se věnovala konference uspořádaná v roce 1995 na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Byla produktivní v tom smyslu, že neměla ani apologetický, ani naopak zatracující ráz, nýbrž byla otevřená impulsům literární vědy i otázkám vedoucím k integrujícímu pojetí literatury (Urbanová, Vařejková, Toman).

Dva svazky publikace Hany Šmahelové *Počátky kritického myšlení o dětské literatuře* (1999) jsou v antologické části materiálově nebývale bohaté a v teoretickém úvodu analytické ve sledování vývinové posloupnosti na časové ose. Zobecněním závěrů vztahujících se primárně k přelomu 19. a 20. století autorka vyvodila „nad plán“ poznatky vedoucí k precizování role kritického myšlení o specifické oblasti umění, literatuře pro mládež, pro současnou literární vědu.

Vývoj kritického myšlení o literatuře pro mládež nicméně prošel od doby národního obrození vývojem, který refleктоval podobu této literatury a dobový společenský výklad jejích funkcí. Na počátku 19. století došlo v tomto smyslu k vytvoření didaktického kánonu vnímání a hodnocení produkce pro mládež. Postupem času podléhal sice tento kánon modifikacím, jež zohledňovaly např. mentalitu příjemce, jazykovou úroveň děl, jejich vztah k folkloru, poslěze i jejich životnost, troufám si však tvrdit, že jeho podstata působila na vytváření axiologických norem nejen po celé 19. století a na část badatelů v první polovině 20. století, ale do jisté míry se i dnes podílí na existenci podceňujícího pohledu na literaturu pro mládež.

Impulsy posouvající myšlení o dětské literatuře od pedagogické malosti k výkladům zachycujícím konstitutivní složky díla se však objevovaly od samého počátku zájmu o literaturu určenou dětem.

Možnost vykládat díla pro mládež vícevýznamově naznačil již Josef Jungmann, když upozornil na nutnost zkoumat jejich „ohled krasocitný“. Nového

ducha dodali kritice osobnosti typu Otakara Hostinského nebo Františka Bartoše i někteří spisovatelé. Kritika tohoto typu se věnovala zejména výkladu předpokladů působení literárních děl a upřednostňovala díla schopná posílit kladně reproduktivní aktivity vnímatele (Karel Alois Vinařický, Vincenc Zahradník, později Vítězslav Hálek, Josef Václav Sládek).

Postupným rezultátem tohoto procesu byl mnohostrannější pohled na hodnoty literárního díla, jehož povaha nebyla nadále spatřována jen v plnění utilitárních funkcí, nýbrž v jejich jednotě „s krásou“ (František Pravda). Tento axiologický model, nazvaný esteticko-výchovný, staví do středu svého zájmu estetický soud a posouvá tak kritiku dětského písemnictví na vyšší vývojový stupeň.

Na počátku 20. století byl tento hodnotový model rozšířen o přijetí principu individuality, a to individuality autora, kritika i recipienta. Zdůrazněným významem tvůrčí osobnosti na úkor zjednodušených teorií pedagogiky se kritika literatury pro mládež opět o krůček přiblížila kritice literatury pro dospělé. Roli „tvůrčí individuality“ zdůrazňoval především Václav Tille: „Silou projevené individuality tvůrčí musí působit [...] díla“ (Tille 1904). Shledávám tu obdobu mezi jeho myšlenkami a představami nového pojetí umění i kritiky formulovanými o něco dříve v manifestu České moderny (citováno dle Máchal 1926: 97).

Ve statích Václava Tilleho nebo Jaroslava Petra na počátku 20. století bylo umělecké dílo přijímáno jako hodnotící subjekt, tedy subjekt vytvářející podle určitých kritérií estetické hodnoty, subjekt, jenž se stává dále objektem hodnocení. Uvažování o literatuře pro mládež se tak začalo ubírat novým směrem, přesto nebylo tečkou za zažitými vzory reflexe dětské literatury.

Návraty k jednostrannému utilitarismu v meziválečném období 20. století si ce již možné nebyly, ale propast zející mezi kritikou literatury pro dospělé a kritikou literatury pro děti se prohloubila. Zatímco v rámci kritiky pro dospělé lze pro toto období uvažovat o východiscích kritiky personalistické (F. X. Šalda, Václav Černý), kritiky demokratické (Karel Čapek), spirituální (Jaroslav Duřich) nebo marxistické (Bedřich Václavek), měla kritika literatury pro mládež v podstatě pouze dva rozměry: jeden z nich do popředí stavěl hlavně „ohledy pedagogické“ (generace *Úhoru*), druhý chápal dílo jako společensky podmíněný slovesný projev doby a za zásadní vyhlásil ideová hlediska (kritika marxistická).

Působením tzv. generace *Úhoru* došlo k novému kodifikování literárního pedagogismu. Pozitivní prvky snah jejích představitelů (ucelenost soudů, systematickosti) se ztrácely pod nánosem laického pozitivismu a malého pochopení pro inovační literární snahy.

Silná pozice marxistické kritiky v oblasti literatury pro mládež souvisela v osobnostní jednotě s kritikou literatury pro dospělé (Bedřich Václavek).

Málo byly dosud interpretovány těsně poválečné produkty pražské strukturalistické školy sledující vývoj dětské literatury jako imanentní a autonomní proces. Domnívám se, že o nich lze uvažovat jako o vyšší formě učení zvaného brněnský literární směr alespoň v tom ohledu, že precizovaly jeho skici a vnášely do učení o literatuře pro mládež řád a logiku vztahovanou především k žánrovým strukturám. Strukturální metody uplatňovali v brněnských podmínkách především Josef Hrabák a František Tenčík, a to v časopise *List Sdružení moravských spisovatelů* (Hrabák 1947/48: 81–83; Tenčík 1946: 190–192, 1947/48: 261). Konfrontací děl různých řad dospívali k obecné charakteristice jednotlivých součástí uměleckých staveb a přispěli tím k zvědečtění metod zkoumání literatury pro mládež.

Dogmatika padesátých let pochopitelně zasáhla i kritiku a teorii literatury pro mládež a mnohdy vrátila myšlení o této literatuře někam na počátek století (srovnej například poslední ročník časopisu *Štěpnice*). Souběžně s tím se však již v padesátých letech připravovala půda pro rozmach desetiletí následujícího, a to mj. prostřednictvím podnětů z řad teoretiků a kritiků literatury pro dospělé. Objektivitu a neotřelost soudů i tvůrčí přístup k dětskému písemnictví zaručovaly například v časopise *Host do domu* v letech 1954–1970 takové osobnosti, jako byli Ludvík Kundera, Zdeněk Kožmín, Antonín Přidal, Milan Uhde, Jan Trefulka a další.

Optimismus ovšem provázel i činnost přímo na poli písemnictví pro děti. V roce 1956 vznikl časopis *Zlatý máj*, kritická revue tvorby pro mládež, v němž se zejména na přelomu padesátých a šedesátých let dařilo soustředit odborný zájem o dětskou literaturu bez rušivých vlivů pedagogické či ideologické užitizace.

Syntetické plody šedesátých let se kupodivu opozdily a byly vydány až v letech sedmdesátých. Zejména v publikacích Vladimíra Nezkusila měly podobu strukturalistických návratů, jejichž logika vyplývala z podoby soudobé literární produkce. Novátorské metody zasahující především oblast poezie a moderní pohádky vedly Nezkusila k řešení otázek genologických, ke kategorizačně-normativnímu členění žánrů a nově postavené otázce utvářených funkcí literatury pro mládež (Nezkusil: 1971; Nezkusil–Chaloupka: 1973/1976/1979).

Několik předchozích zastavení nemělo ucelenou podobu. Mohlo jen naznačit směry, jimiž se myšlení o literatuře pro mládež ubíralo, poukázat na slepé uličky těchto cest, na cykličnost kladení určitých otázek a na dynamiku celého procesu.

Devadesátá léta 20. století zrychleným tempem ve všech sférách života, vývojem až chaotickým, prohlubujícími se tendencemi uniformními a souběžně

individualistickými, kaleidoskopickým rozpadem a splýváním jevů ovlivnila i obor zvaný literární věda a její drobnou součást – kritiku a teorii literatury pro mládež. Princip opožďování této disciplíny charakteristický pro celý její historický vývoj sice nelze vyloučit zcela, patrné vyrovnávání východisek a metodologických postupů s vývojem literární vědy vykazuje kvalitativní, ne však zatím kvantitativní posuny.

Jaká je tedy situace v kritickém myšlení o literatuře pro mládež na prahu třetího tisíciletí?

Současné kritické myšlení o literatuře pro mládež projevuje smysl pro dějinné návaznosti tam, kde to má smysl, opírá se o výsledky obecné literární vědy, o nově koncipované interpretační teorie, o závěry z oblasti estetiky, historie a jejich příbuzných oborů, zná zahraniční zdroje.

Jeden ze světově využívaných přístupů k literatuře pro mládež reprezentuje studium sémiotické, jež je v našich podmínkách prakticky málo rozvíjeno. Vyznačuje se analytickým rozborem textů, pojímaných jako specifický literárně-kulturní fenomén, pojímající literaturu jako součást složitého polysystému, jenž vzájemně podmiňující a podmíněné vztahy odhaluje. Konkrétně zkoumá například multivztahovou provázanost mezi sociálními normami, vzdělávacími normami a literárními normami, hledá projevy společensko-kulturních nátlaků na podobu dětské literatury, zabývá se otázkou, co přesně ovlivňuje její vývoj, strukturu, textové proměny a závislosti. Sémiotický přístup k literatuře pro mládež ve spojení s výzkumem literárněhistorickým, u nás hojně pěstovaným, může přinést nové pohledy na vznik a počáteční vývoj písemnictví pro mládež, na jeho interdisciplinární vztahy minulé i současné, na uplatňování ideologických či obranářských postojů na dětskou literaturu, na otázku vytváření literárních norem literatury pro mládež, jejich dynamiku nebo naopak státnost apod. V tomto smyslu je v podmínkách české nedořešenosti právě těchto otázek sémiotika jednou z vhodných perspektiv studia literatury pro mládež.

Vytváření axiologických kritérií je ovšem závislé na konkrétní literární materii. Tu lze v našich podmínkách členit podle výběru jevů, dějů, vztahových souvislostí, lexikálně-stylistických postojů a postupů na systém spíše tradiční, takzvaně uzavřený, a systém charakterizovaný otevřeností a významovou mnohoznačností.

„Nehybné“ texty, tedy takové, které neumožňují variabilitu čtenářských konkretizací ani aktualizací závěrů, se často obracejí ke čtenářům s malou nebo jednostrannou čtenářskou zkušeností a malou zběhlostí v dekódování takových jevů, jako je symbolika a filozofie textu, syžetové posuny, lineární a nelineární vypravěčská linie a její důsledky atd. Taková díla mohou mít manipulativní ro-

li například výchovnou nebo ideologickou, bývají proto kritikou odkazována do nižších hodnotově klasifikačních poschodí.

Prostřednictvím neutrálních a transparentních prostředků v obsahu, v kompozici, stavbě postav, vztahových poměrech a v jejich strukturování může být ovšem také vyjádřen autorský záměr představit čtenáři něco, co už zná ze své zkušenosti, s čím se setkal a v čem jej může pozitivně či negativně utvrdit. Navíc známé věci, jevy a vztahy představují jistotu a navozují pocit bezpečí, tedy hodnoty pro dítě bezpochybně potřebné.

Správná interpretace napohled triviálních textů se v tomto pohledu jeví v úplně jiném světle, a to jako záležitost z hlediska klasifikačního nejednoduchá.

Podobným projevem tohoto jevu je apologetické hledání důvodů její „stejnosti“. Tím, že v literatuře pro mládež zaujímají významné místo opakování nebo návraty k zažitým vzorům, vzniká dojem, že literatura pro mládež se rovná variacím na jedno téma (nejčastěji je jako příklad v rovině syžetu v zahraniční teoretické literatuře uváděno schéma domov – odchod z domova – dobrodružství – návrat domů). Literatura pro mládež se nesprávným pochopením tohoto jevu kritikem propadá kamsi k imitativním textům v pejorativním slova smyslu a je označována za neměnný organismus podobný žánru. Při vědomí toho, že pro část literatury je tento příměr platný – „stejnost“ může mít opravdu povrchní povahu (srov. vznik pohádek kořisticích bez invence z tradičního žánru) –, jde o závěr zavádějící. Princip opakování, cykličnosti, „stejnosti“ může být pro autora i výzvou vytvořit skrze ustálený vzor a „stejnost“ jedinečné dílo.

Do literárního kontextu patří ovšem i díla předkládající k dešifrování polyfonii fiktivních i reálných rovin. Tradiční „čtení“ takových děl není s to vystihnout všechny významové a vztahové nuance. I česká kritika pro tento případ uvažuje o alternativních možnostech jejich interpretace a operuje s termíny, jako je dvojí adresát díla – dětský a dospělý – nebo dvojí poselství díla. Je nasnadě, že rezultat dvojího dekodování textů se kvalitativně liší.

Jiným projevem netradičního přístupu k textům pro mládež je odhalování textové intertextuality. Zatímco v tradičním pojetí nebyla příliš reflektována nebo bylo intertextové řetězení v literatuře pro mládež považováno za nápodobu či za sekundární záležitost, ukazuje se stále více potřeba prvky, jako je parodie, literární aluze, přímé citace či nepřímé odkazy, přehodnotit. Ne všechny jsou například pro primárního adresáta díla důležité nebo vůbec možné (a pak mohou být určeny potenciálnímu dospělému spolučtenáři), z jiného hlediska lze soudit, zda jejich přítomnost pozvedá úroveň díla a tím status dětské literatury.

Axiologie literatury pro dospělé ovlivňuje také přístupy k triviálním textům literatury pro mládež (srovnej stati Svatavy Urbanové, Jaroslava Tomana, Na-

děždy Sieglové), jejichž závazné konvence mohou být produktem pokleslosti, ale také naopak souznít s dětskou potřebou návratů k archetypálním znakům, k cykličnosti utvrzující předchozí dětskou zkušenost atd.

Kritika literatury pro mládež se dále otevírá směrem k vněliterárním dějům a jevům včetně multikulturních. Jinak řečeno, bere na vědomí vazby literatury na masmédiá a na jiné umělecké formy, např. hudbu a výtvarné umění, ale bere na vědomí také roli reklamy, způsob distribuce knih a další zdánlivě nerelevantní okolnosti. Kritika tohoto typu se vyznačuje odvahou k terminologické inovaci, odpovídající více pluralitě současné tvorby a odrážející skutečnost, že literární dílo přestává být pojímáno jako jedinečný artefakt, k němuž náleží jen jeden hodnotový invariant. Spolu s významovou otevřeností díla tu vystupuje nově do popředí otázka objektivity kritického soudu. Třebaže v souladu s tradicí se domnívám, že kritik by měl usilovat o maximální objektivitu, o vyřčení takových soudů, které je s to prokázat a zdůvodnit, naskýtá se otázka, jaké mohou být cesty kritikovy reakce na deklarovanou významovou otevřenost díla. Kritik tak může například aktualizovat pouze určitou nebo určité složky díla, a tím je jako celek relativizovat. Nemám tu na mysli variantu vycházející z osobnostních rozdílů vykladačů literatury, tedy jakousi impresionistickou kritiku, ale takový přístup k dílu, který v návaznosti na jeho možnou mnohoznačnost umožňuje dospět k různým závěrům. Domnívám se, že kritika literatury pro mládež přijala tento model v dobrém i nedobřem. Především se tím otevřela cesta pro amatérskou kritiku, která tento typ subjektivních soudů, bohužel někdy vedoucích k dezinterpretaci díla, vítá.

Málo se v konkrétní praxi zaměřuje česká kritika literatury pro mládež na sledování nového proudu přístupu k literárním dílům, jenž je nazýván „cross-writing“, volně přeloženo psaní napříč, v našem případě napříč věkovými kategoriemi. Jde o integrující přístup k literatuře pro mládež, kde je velký význam přikládán vlivu, který měla a má dětská literatura na literaturu pro dospělé. Tento přístup může být pojímán jako odnož teorie „dvojího adresáta“, může však být pojímán rigidně, a pak se může obrátit proti svým tvůrcům. V historii literatury pro mládež je přece jen nevelký počet děl, jimiž se inspirovala literatura pro dospělé (typu díla *Alenka v říši divů*), a také současná osobnost české dětské literatury, Iva Procházková, je sice výrazným příkladem, ale není jednou z mnoha. Navíc průkaznost směru vzájemného ovlivňování není jednoduchou záležitostí. Pozitivem tohoto přístupu v dětské literatuře je možnost přispět k jejímu většímu respektování.

Upřednostňovaný a převažující přístup dospělého subjektu k dílu pro děti vytěsnil dnes takřka úplně primitivně didakticky orientované zkoumání textů, po-

stavil však badatele před nové otázky a otazníky. Pluralita možných teoretických východisek vytváří podmínky pro to, aby bylo jejich zodpovídání inspirativní pro poetologii v celém rozsahu.

Literatura

ŠMAHELOVÁ, Hana

1999 *Počátky kritického myšlení o dětské literatuře* I, II (Praha: Univerzita Karlova)

TILLE, Václav

1904 „Schwaigerův Hastrman“, *Pedagogické rozhledy* 17, str. 320; cit. podle Máchal 1926

MÁCHAL, Jan

1926 *Boje o nové směry v české literatuře*

HRABÁK, Josef

1947/48 „O literární periferii a dětské knize“, *List SMS* 2, str. 81–83

TENČÍK, František

1946 „Na okraj písemnictví pro děti“, *List SMS* 1, str. 190–92

1947/48 „Písemnictví jako celek a písemnictví pro děti“, *List SMS* 2, str. 261

NEZKUSIL, Vladimír

1971 *Spor o specifčnost dětské literatury* (Praha: Albatros)

NEZKUSIL, Vladimír – CHALOUPKA, Otakar

1973/1976/1979 *Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury* I, II, III (Praha: Albatros)